

Елліна ЦИХОВСЬКА

БІНАРНА ОПОЗИЦІЯ «ПРИРОДА–ЦИВІЛІЗАЦІЯ» У ТВОРЧОСТІ ЛЕОПОЛЬДА СТАФФА ТА КНУТА ГАМСУНА

У статті розглядається вирішення у творчості Л. Стаффа та К. Гамсуна бінарної опозиції «природа–цивілізація» з урахуванням філософських традицій Ж.-Ж. Руссо, зокрема концепції «природної людини» тощо.

Ключові слова: природна людина, опозиція, цивілізація, самотність, утопія, Я – Інший, острів, трансплантація, «дихотомія Адама».

Вплив філософії Ж.-Ж. Руссо, зокрема концепції «природної людини», дослідники помічали в рівній мірі окремо як у творчості Л. Стаффа, так і популярного на межі ХІХ-ХХ століть К. Гамсуна. Однак вони оминали функціонування теми «природа–цивілізація» в компаративному аспекті, який постав для нас очевидним передусім через виведення самотності реляції людина–природа у обох митців, а також через популяризацію творчості К. Гамсуна серед польських митців, обізнаність Л. Стаффа з доробком норвезького письменника, а також переклади Л. Стаффом творів К. Гамсуна. Тому **мета** статті — здійснити спробу проаналізувати бінарну опозицію «природа–цивілізація» у творчості Л. Стаффа та окремо взятих романах «Пан» та «Соки землі» К. Гамсуна.

Концепція Ж.-Ж. Руссо про «натуральний стан», передбачаючи правильним рішення повернення особистості до природного середовища шляхом усунення її від суспільства, яке і є причиною виникнення нерівності між людьми, в такому формулюванні характеризує природу в якості асоціальної. Основа філософії суспільства Ж.-Ж. Руссо, що полягала в опозиції «натура–культура», надавала naturі значення всього природного та інстинктивного для людини, натомість культурі належало все, що створено не особистістю, а спільнотою людей.

Проте природа насправді не є асоціальною, як це подається у загальноприйнятій релятивній опозиції «природа–цивілізація». «Природа по-своєму «соціальна», вважає Д. Лихачов [5, 484], тому, що у ній одне існує заради іншого. В «Історії майбутнього» А. Міцкевича причиною падіння моралі людини вважається технізований простір, що має деякі спільні риси з утопією Ж.-Ж. Руссо: якщо французький митець бачить проблему в соціумі, то суть концепції польського письменника наближається до нього, оскільки саме соціум, складаючись з людей, які відійшли від природи і долучилися до інших людей у соціумі, є творцем прогресу. О. Герцен вбачав загрозливий розкол реляції «людина–природа»: «Распадение человека с природой, как вбиваемый клин, разрывает мало-помалу все на противоположные части, даже самую душу человека – это divide et impera логики-пути, к истинному и вечному сочетанию раздвоенного» [3, 134]. Антиномія природного й культурного (або морального) лежить в основі філософії культури (термін А. Мюллера, введений на початку ХІХ ст.), проблематикою якої вперше зайнялися софісти, зокрема Гіппій, який вважав, що настанови суспільства, до яких відносяться закони та звичаї, виступають часто проти людської природи. Згодом кініки, а саме Діоген Сінопський та Антисфен, критикуючи культуру, возвели цю тезу до необхідності повернення до природи, головною цінністю чого є простота первісного існування людини.

За концепцією Ж.-Ж. Руссо, людина від природи добра, – і це, до речі, відрізняло руссоїстську візію від розвинутих до нього гіпотез «природного стану» Томаса Гоббса та Бенедикта Спінози, людина яких не є доброю, більше подібна своїми інстинктами на вовка. Герою Томасу Глану з «Пана» К. Гамсуна здається, що саме товариство Едварди зробить його «доброю людиною», не усвідомлюючи того, що він від народження є добрим. Проте з появою приватної власності людина відходить від природи, концентруючись на своєму світі. Її міфологічна свідомість, що й була головною ланкою між людиною і природою, переходить в інше русло світових релігій. Фактично, саме відхід людини від прометеївської епохи (К. Ясперс) до осьового часу характеризує втечу від природи, оскільки саме в «докультурному» періоді прометеївської епохи – першому з чотирьох гетерогенних періодів, що виокремив К. Ясперс у світовій історії, – спостерігається «перше становлення людини» і цією ж епохою могло б закінчуватися усвідомлення людиною свого природного рівноправ'я.

Одне з ідилічних місць у Л. Стаффа зустрічаємо в образі острова, що має чітко традиційну демаркацію асоціальності, конотацію відокремленості, зокрема, ситуацію появи однієї людини на острові Жиль Делез називає «тезою Робінзона», тобто «людина без іншого на своєму острові». Позбавлений спілкування з Іншим, Робінзон, наче за концепцією Ж.-Ж. Руссо, з кожним днем віддаляється від суспільства, тим самим наближаючись до природи: «Врешті-решт, Робінзон стає, – на думку Ж. Делеза, – стихійним на своєму острові, поверненому стихіям» [4, 283].

У романі «Робінзон Крузо» Даніеля Дефо рівноправним героєм, крім Робінзона, виступає острів: як Робінзон змінюється в ході життєвих випробувань на острові, так і острів проходить через серію природних метаморфоз. Французький письменник і філософ Мішель Турньє твором «П'ятниця, або Дике життя» здійснив трансплантацію відомого сюжету зі світової літератури, виклавши у своїй версії «Робінзона Крузо» Д. Дефо ту саму історію. Така трансплантація (прищеплення) полягала у запозиченні теми, сюжетної лінії та персонажів, фактично передбачаючи «подальше культивування трансплантанта, творення нової літературної традиції в національному письменстві» [1, 72]. Проте, як зізнається М. Турньє в інтерв'ю для «Книжкового огляду» [8], він спробував поглянути на все очима П'ятниці, таким чином вводячи до сонму головних героїв разом з Робінзоном та островом постать П'ятниці.

Створюючи утопію, митець бере за основу або звичний простір, що повністю переформовує на інший (утопічний), або обирає простір із раніше окресленими рисами, наближеними до утопії, причому в останньому випадку саме образ острова є реальним початком створення утопії, який має для цього всі передумови – відокремленість від материка, загублення посеред океану, невідомість та ін., оскільки, як висловлювався К.-Г. Юнг, «ми не в змозі уявити собі якийсь інший світ – світ, у якому панували б зовсім інші умови, – оскільки вже живемо у визначеному світі, в якому були нам дані і сформувалися наші роздуми, а також певні передумови психічної природи» [9, 306].

Ліричний суб'єкт Л. Стаффа втікає від суспільства до природи, ідеальним компонентом якої виступає острів, що зображувався в літературній традиції як місце самотності та ізоляції («Робінзон Крузо» Д. Дефо, «Прогулянки самотнього мрійника» Ж.-Ж. Руссо, «Острів Блакитних Дельфінів» Скотта О'Делла). Острів стає простором прагнення, утопічним простором, подібно як ніцшеанський простір, інкорпорований у поетичну спадщину Л. Стаффа, є також простором прагнення.

Структура Я–Інший на острові представлена Л. Стаффом не як площина, головною перевагою якої є позбавлення її Іншого, – це не стає причиною задуму, а ми зіштовхуємося з площиною острова як *наслідком* відсутності тут структури Іншого. І саме цим вона аксіологічна для Л. Стаффа: неможливістю буття без Іншого, а передусім можливістю Іншого

світу – недоторканого куточка природи. Своєю появою на острові ліричний суб'єкт реалізується у злитті з природою як «натуральна людина» Ж.-Ж. Руссо.

Вірш «Wyspa» Л. Стаффа складається з трьох частин. У першій частині герой в прагненні позбутися чотирьох стін «штучного» простору («...*bo dom mi obrzydł i izba mi zbrzydła!*» [10, 486] мріє про мандрівку морем, величезний простір якого обіцяє існування омріяного поетом острова. Друга частина вірша демонструє елементарні наслідки досягнення простору прагнення, коли омріяний простір виявляється повністю звичною річчю, що після здобуття її втрачає свої первісні якості уявного простору, які йому надав мислячий про нього суб'єкт. Л. Стаффу відкривається особлива метафізика людських мрій. Митець усвідомлював потребу особистості в мріях так само, як і взаємозалежну від неї потребу невіддільного існування дійсності й людини в цій дійсності. Як людина сумує за омріяним предметом, так вона сумує і за звичним для неї середовищем. Цю тугу за тим, що знаходиться за межами її теперішніх досягнень, за площиною присутності людини, на іншому просторі, і декларує стаффівський вірш «Wyspa».

Атмосфера на уявному острові з мрій ліричного суб'єкта стирає структуру Іншого, в жоден спосіб не зумовлюючи натяк на її існування або неіснування. Л. Стафф не припускає навіть можливість знаходження на острові, крім нього, ще когось Іншого ані за допомогою спроби дізнатися про це, ані у спосіб унаочнення через знаходження слідів, голосів тощо. Ліричний суб'єкт навіть не звертається у думках до Іншого, повністю поринувши у роздуми про простір острова. Натомість острів реальний, на який потрапляє розчарований герой, теж безлюдний, позбавлений присутності Іншого, однак саме це і непокоїть ліричного суб'єкта, саме це відкриття обтяжує його і примушує нарікати.

В оцінці Л. Стаффа острів – це тимчасове утопічне місце, а не предмет прагнення постійно упорядкованого для людини світу. Одразу по прибутті на острів, що виявляється не таким, яким він поставав в уяві ліричного суб'єкта, ним оволодіває бажання покинути цей асоціальний простір. Стаффівська філософія полягає в тому, що таке утопічне вирішення проблеми насправді не є правильним для людини. Будучи істотою з природженою демаркацією соціальності, людина не сприймає як природне відокремлення та ізоляцію від середовища. Зіткнення цих двох площин, спроба поєднати їх, а вірніше сполучити, є протиприродною.

У третій частині вірша «Wyspa» Л. Стафф застосовує свій улюблений прийом пробудження героя, через яке все, що відбувалося здавалося б насправді, виявляється сном. Прокинувшись у своїй тісній хаті, ліричний суб'єкт усвідомлює, що насправді він не був на тому пустельному острові, а значить його мрія залишилася нереалізованою так само, як залишилася надія на те, що замість побаченого уві сні безлюдного острова все ж таки існує інший – райський острів, омріяний автором.

Аналіз образу острова у творчості Л. Стаффа доводить, що митець був людиною соціальною, незважаючи на перевагу у нього францисканської любові до природи, яку він описує набагато більше, ніж соціум. Про це він пише зі Львова у листі до О. Ортвіна від 25 березня 1900 р.: «Занадто я піддаюся меланхолії й кепським настроям, а одним із приводів того було і є те, що я не вмію зносити самотності. Я є нічим іншим, як лише товариською твариною, а коли мене раптом доля або необхідність замкне у 4 стінах моєї кімнати, я переживаю і відчуваю, що мені зле і незвично. Зараз я привчаюся зносити самотність. Це мені важко, важко, але може... може..» [12, 28].

Будучи людиною, народженою в суспільстві, Л. Стафф вже не може приймати світ без Людини, оскільки у нього наявні епістемологічні знання про існування з Іншим. Дика людина обходилася без допомоги інших, тому що не була свідомо такої допомоги, що зауважував ще Ж.-Ж. Руссо. Натомість людина, об'єднавшись у суспільство, де кожен виконував свою професійну функцію, а значить позбавлявся універсальних здатностей для самозабезпечення, вже не могла обійтись без суспільства. Так і Л. Стафф, подібно багатьом іншим людям, інстинктивно (інстинкти – це залишки від дикої людини) прагнучи досягти безлюдного простору, водночас не знаходить себе там як особистість, ідентифікуючись з суспільством.

К. Гамсун у творах «Соки землі», «Пан» дає зрозуміти, що людина зі своїми навичками і вміннями в принципі може прожити одна, але для повної злагоди їй потрібна пара. Персонаж Ісаак з «Соків землі» як ніколи відчуває свою самотність, коли його дружину ув'язнили за вбивство їхньої дитини, лейтенант Глан з «Пана» при всьому його захопленні природою, відчутті насолоди від неї – теж самотня людина, яка шукає іншу людину: «...єдиним другом мені був ліс і велика самотина. Господи, я ніколи не почував більшої самотності, як першого з цих днів. Весна була саме в порі. [...] Часом я виймав з кишені дві монети по двадцять чотири шилінги і брязкотів ними, аби прогнати самотину» [2, 196].

Слід зазначити: коли герої К. Гамсуна утворюють те, що, на нашу думку, можна назвати «дихотомією Адама» (за Біблією Бог створив Єву для Адама, щоб той не був самотнім: «І сказав Господь Бог: не добре бути людині одній» (Буття, гл.2. ст.18)), тобто знаходять свою пару, то саме цій одній людині призначено замкнути коло всесвіту для головного героя, оскільки в такому разі світ постає для нього автаркічним. До речі, так само відбувається в індійських Упанішадах, коли з'єднуючий принцип Брахман, відчуваючи свою самотність, у прагненні Іншого розділив себе на дві частини – чоловічу та жіночу. У такому всесвіті є все, що потрібно людині: інша людина, необхідність присутності якої при цьому не зумовлює необхідності в наявності суспільства, а також є природа, що годує героя. Томасу Глану вистачає знайомства з Едвардою для того, щоб відчутти повноту буття,

при якому природа й суспільство поєднуються, не вступаючи у конфлікт, як це відбувалося раніше. Існуючи всередині замкненого на них кола, ані Інгер, ані Ісаак не прагнуть суспільства, більш того, воно, як і для Глана, стає для героїв обтяжуючим, що відчувається вже в перший прихід рідні Інгер Олини.

Проте, тримаючись осторонь суспільства, у романі «Соки землі» К. Гамсун констатує деякі позитивні аспекти цивілізації, що не притаманне закликам стаффівської поетики. Герой «Соків землі» Ісаак завжди тішиться новітніми технологіями, які важливі не тим, що полегшують його працю, а тим, що прискорюють цю працю, надаючи можливість зробити більший обсяг роботи, причому в різних галузях.

Ще Ю. Лотман зауважував: в основі внутрішньої організації елементів тексту, як правило, лежить «принцип бінарної семантичної опозиції» за рахунок членування світу на протилежності [6, 227]. Так і в романі «Соки землі» К. Гамсуна згодом дві долі синів Ісаака, різниця у прагненнях яких з самого народження підкреслюється автором, розвиваються у протилежних напрямках: цивілізації та природи. Старший Єлисей прагне покинути дім, щоб вчитися і досягти вершин у місті за допомогою свого інтелекту. До іншого складу характеру належить наблизений до природи Сиверт, якому здається, що він розуміє малих мешканців цього світу.

Аналізуючи наслідки життєвих доль і шляхів двох братів, можна дійти висновку, що К. Гамсун пристав на бік концепції про природну людину, тобто передусім людини, яка живе плодами землі, не занадто переймаючись плодами суспільства, оскільки Сиверт залишається у злагоді сам з собою, натомість Єлисей, витративши всі батьківські гроші на лоск і марнотратство життя у місті, відправляється світ за очі, не знайшовши свого місця ані з жінкою, яка йому подобалася, ані біля батьків, ні в обробці землі, ані в селі, у творі концепт суспільства.

Цікаво те, що острів у романі «Пан» К. Гамсуна має зовсім іншу від традиційної конотацію. Він не асоціальний, навпаки, за задумом автора, на острів герой роману виїжджає для того, щоб бути членом суспільства. Однак внаслідок тривалої відокремленості від суспільства Томас Глан є напрочуд вразливою людиною.

І при тому, що він прагне позбутися самотності, радіючи компанії людей, втім, перебуваючи на острові, при кожній непередбаченій ситуації Глан ніяковіє перед людьми, губиться, його знову тягне до природи, в присутності якої можна говорити про що завгодно, бути самим собою: «Минає година, друга. Бере мене нуд, хилю вино, що ним мене частують, до всіх підходжу, зі всіма гомоню. Я знов кілька разів даю маху, не знаю, за що мені вхопитись і як відповідати на компліменти; не раз я починаю говорити без ладу й складу, а то й мовчу, і мучуся цим» [2, 212]. Потрапляючи з природного світу вглиб цивілізованого суспільства, Томас Глан, подібно до

вольтерівського Простака з однойменної повісті «Простак», зневіряється у ньому через лицемірні умовності та неприродність гри в кохання. Фактично гамсунівський герой робить такий самий висновок, як і ліричний герой Л. Стаффа у вірші зі збірки «Ucho igielne» (1927), який, зізнаючись у тому, що не бачив давно людей, розмірковує про доречність переривання самотності для виходу в світ:

*Dawnom nie widział już ludzi, [...]
A jednak duch mój nieskory
Tlejącą we mnie chęć studzi
Podejść pod ludzkie zawory
I samotnością się trudzi [11, 468].*

Отже, поривання героя проходять шлях від прагнення бути членом суспільства і прагнення позбутися цього суспільства. До таких перебіжок, але в зворотному напрямі «прагнення безлюддя – прагнення суспільства – знов безлюддя», схильний герой Л. Стаффа (вірш «Wyspa») у своєму бажанні досягти острова, який в тексті є втіленням архетипу асоціальності, і пізнішого усвідомлення неможливості існування на ньому поза суспільством. Проте згодом, коли герой знову опиняється на материку, до нього повертаються мрії про острів.

У Глана з Едвардою різна повсякденність, зумовлена вихованням та звичками, а ще до цього – велінням душі. Повсякденність людини зумовлює передусім щоденну послідовність дій, те, що не виходить за межі звичного ходу подій і не виводить людину з рівноваги. І для Глана такою повсякденністю є життя на лоні природи, зокрема полювання у лісі, прогулянки на самоті з природою, ночівлі у лісі. Повсякденне середовище Едварди – це товариство інших людей, сенс її життя – черпання інформації з суспільства, повсякденність героїні полягає в наявності людського фактору. Водночас у Томаса Глана – у відсутності людського фактору через заміну його на фактор природи.

Герой К. Гамсуна живе заради споглядання життя, не шукаючи в ньому того, чого воно йому саме не дає. Як і руссоїстська людина, він близький до природи, а притаманний гамсунівському герою сум за іншою людиною, гнітюче відчуття своєї самотності, – може бути в баченні К. Гамсуна зображенням того самого переломного моменту, який Ж.-Ж. Руссо зауважував як перехід людини від природи до цивілізації за умови виникнення потреби однієї людини в іншій. За словами самого К. Гамсуна, у романі «Пан» він «намагався з'ясувати деякі особливості чуттєвої і надчуттєвої натури прихильника природи в душі Руссо» [7, 559].

Отже, бінарна опозиція «природа–цивілізація», яка традиційно розглядається крізь призму філософських поглядів Ж.-Ж. Руссо, реалізувалася у творчості польського письменника Л. Стаффа та норвезького К. Гамсуна майже на рівних засадах, але з різних позицій і різним сюжетним вирішенням.

Як стаффівський, так і гамсунівський герой, існуючи в любові до природи, переймається своєю самотністю і говорить про необхідність обов'язкової присутності Іншого, що втілюється в діархії жінка-чоловік. Проте кожен автор по-своєму вирішує проблему людини в її ставленні до природи та цивілізації.

Прагнення героя Л. Стаффа до простору острова як місця без Іншого і наступне загострення відчуття самотності, а Л. Стафф неодноразово засвідчує в листуванні свою нездатність зносити самоту, через що він втікає з острова, доводить, що, на думку автора, довге перебування в такій утопії без присутності Іншого неможлива. В інший спосіб вирішується реляція людини по відношенню до бінарної опозиції «природа-цивілізація» у романах «Пан» та «Соки землі» К. Гамсуна, де в першому романі Томас Глан не витримує натиску суспільства так само, як і герої роману «Соки землі» після спроби жити в цивілізації знаходять, хоча деякі й не одразу, гармонію в природі. Проте К. Гамсун, залишаючи одного героя Єлисея в пошуках щастя у суспільстві, підкреслює його внутрішню суперечність, тим самим наперед пророкуючи негативний наслідок подій.

Література

1. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
2. Гамсун К. Пан // Відлуння самотності: Кнут Гамсун та контекст українського модернізму / Упоряд. Ю. Ємець-Доброносова. – К.: Факт, 2003. – С.181–280. – (Літ. проект «Текст+контекст». Знакові літ. доробки та навколо них).
3. Герцен А. И. Собр. соч.: В 30 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.III. Дилетантизм в науке. Письма об изучении природы (1842-1846). – 361 с.
4. Делёз Ж. Мишель Турнье и мир без Другого // Турнье М. Пятница, или тихоокеанский лимб. – Спб., 1999. – С.282–302.
5. Лихачев Д.С. Заметки о русском // Лихачев Д.С. Избранное: Великое наследие. – СПб.: Logos, 1997. – С.481–486.
6. Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб.: Искусство, 1998. – 704 с.
7. Сергеев А. Комментарии // Гамсун К. Собр. соч. / Пер. Е. Суриц. – Т.1. – М.: Худ. лит., 1991. – С.554–559.
8. Турнье М. Историю создал дьявол, а географию – Бог / <http://www.book-review.ru/news/news1114.html>.
9. Jung C.-G. O życiu po śmierci // Jung C.-G. Wspomnienia, sny, myśli. – Warszawa: Wrota, 1999. – S.305–331.
10. Staff L. Poezje zebrane. – W 2 t. – Т.1. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967. – 1147 s.
11. Staff L. Poezje zebrane. – W 2 t. – Т.2. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967. – 1033 s.
12. Staff L. W kręgu literackich przyjaźni: listy / Oprac. J. Czachowska, I. Maciejewska. – Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1966. – 697 s.

Эллина Циховская

БИНАРНАЯ ОППОЗИЦИЯ «ПРИРОДА-ЦИВИЛИЗАЦИЯ» В ТВОРЧЕСТВЕ ЛЕОПОЛЬДА СТАФФА И КНУТА ГАМСУНА

В статье рассматривается решение в творчестве Л. Стаффа и К. Гамсуна бинарной оппозиции «природа-цивилизация с учетом философских традиций Ж.-Ж. Руссо, концепции «природного человека» и т. д.

Ключевые слова: природный человек, оппозиция, цивилизация, одиночество, утопия, Я — Другой, трансплантация, «дихотомия Адама».

Ellina Tsykhovska

*THE BINARY OPPOSITION «NATURE-CIVILIZATION» IN THE WORKS OF
LEOPOLD STAFF AND KNUT HAMSUN*

The problem of the binary opposition «nature-civilization» in the works of Leopold Staff and Knut Hamsun is solved in this article. The author considered the philosophical tradition of Jean-Jacques Rousseau and his theory of the «natural man» etc.

Key words: natural man, opposition, civilization, solitude, Utopia, I – Another, island, transplantation, dichotomy of Adam.